

## ՀԵՏԵԻԵՆՔ ԴԱԽՆԵԱՑ ՊԱՏՈՒԻՐԱՆՆԵՐԻՆ

Յուսով եմ, որ գոնէ այժմ Մինաս-  
եանի համար պարզ է, թէ ով է իրական-  
ում շարժար ու անխարդախ և ով ան-  
արդար ու խարդախ բանավէճի իրական  
հեղինակը։ Սակայն անհրաժեշտ է շարուն-  
ակել Մինասեանին բացատրել, որ ինքը  
սխալուել է նաև բոլոր այն դէպքերում,  
երբ չի կարողացել զսպել իր զայրոյթը  
և ինձ հասցէագրել է այնպիսի արտայայ-  
տութիւններ, որոնք անյարմար է գործի  
քցել ապագայի բանավէճում և որոնք ինձ  
հարկադրում են անպայման արձագանգել։  
Օրինակ, կարիք կ'ար ինձ այսպէս ծաղ-  
րելու. «Գ. Արզարեանը երգեր ձեռնարկի  
հետադարձան իմատոր» փնտռել է Խորե-  
նացուն ժամանակակից հայերէն մատենա-  
գրութեան մէջ և յայտարարել է ... եր-  
բայերէնում ... Կարծեմ, շատ շատերը  
լսած կը լինեն «կոմիտասի հակիթը»  
վերնագրուող «անկէդոտը» (140)։ Մի՞թէ  
կարիք կ'այ Մինասեանին բացատրելու,  
որ անկէդոտը վերաբերում է այն դէպ-  
քերին, երբ շատ հասարակ մի բան գրա-  
նելու համար դիմում են խորթին ճանա-

պարհներին։ Ես երբայերէնին դիմել եմ  
ցոյց տալու համար այն, ինչ հասարակ  
ճանապարհով (Աստուածաշնչի յունարէն  
և հայերէն բնագրերի միջոցով) հնարա-  
ւոր է գտնել, այսինքն ցոյց եմ տուել,  
որ ճերգէր ձեռնարքի իմատոր պարզում է  
երբայերէնը, որում բառակապակցութիւնը  
նշանակում է նուագել և ոչ թէ պարել,  
ինչպէս կարծում է Ուլուբաբեանը։ Ար-  
ժեմը իմ արածը կտրել միջավայրից և  
բանն այնպէս ներկայացնել, թէ պէտք  
չէր երբայերէնին դիմել։ Չէ՞ որ յունա-  
րէնում և հայերէնում «նուագել» բառը  
չկայ։ Մինասեանը «կոմիտասի հակիթը»  
յիշելու փոխարէն պիտի յիշէր, որ ինքը  
հենց «Գ. Արզարեանի հետախուզութեան  
հեղքերով» գնալու շնորհիւ է, որ դիմել  
է երբայերէնին և վերստին հաստատել է  
Արզարեանի հաստատումը։

Երբ Առականգ գիրքը կապում է Մես-  
րոպ Մաշտոցի, իսկ Թադևոսութեանց  
գիրքը՝ Մովսէս Խորենացու անունների  
հետ, այդ արացած անուններն աւելի  
դիւրին են դարձնում գրքերը յիշատակե-

Թղթ. 8:Օ. 9:1-30. 9:14 + 1 bl. 9:24 + 4 bl.

58. Վաւ. 9:15. Քաղուածոյք ի Լ ա յ ա պատկերազարդ ռաբաբերեքն, Կ. Պո-  
լիս, 1908, Տաղիր, 10 էջ. 18 և 28 յունուար 1912:

Թղթ. 8:Օ. 12

59. Վաւ. 12-6. Կոստանդին Երզնկացի (տաղերի տպագրական օրրոգրական  
մամուլներ, էջ 81-176, իԳ, «Կիզը չկայ»):

Թղթ. 8:Օ. 16:1-38

60. Վաւ. 16:4. Բաղդիր ազգային Տաղարանին (Ա սկզբնատառով բառեր), 12 էջ:

Թղթ. 8:Օ. 20:1-41

61. Վաւ. 20:12. Երգ Պլուզ Վարդապետի ասացեալ, Տաղարան Գ., քիւ 234,  
Ս. Ղազար, 2 նոյեմբեր 1906 (Հ. Մ. Պատուրեանի ընդօրինակութիւն),

Թղթ. 8:Օ. 23:1-40

62. Վաւ. 23:26. (նշումներ՝ Մարտիրոս Ղարաճառի, Մարտիրոս Խարբերդցի,  
Ջաքարի եպիսկոպոս Գնունեցի, Թաթոս Եւդոկիացի, Մովսէս Վրդ. Երզնկայեցի,  
Գէորգ Վրդ. Սկեռացի, Յովսէփ Սեբաստացի, Ֆրիկ, Սուքիաս Վրդ.), 32 էջ, 16  
մայիս 1906 և 6 հոկտեմբեր 1911:

(վերջ)

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ  
Ժնեւի համալսարան

լու ճանապարհը: Հետևաբար Մինասեանն այնքան էլ խիստ չպէտք է դատաւարտեթ իմ ժիջանկեալ խօսքը (ե... հնարաւոր է, որ ինքն էլ թարգմանել է Շփրթթ թագաւորութեանց կոչուող մասը): Բայց նրա խստութիւնը հասել է այն աստիճանի, որ կեանքի է կոչել այսքան ընդհանրացնող մի դատաւիճիւ: «Գիտեմ, որ Երեւանում ոմանք վատ օրինակ դառնալով՝ Վարադ Աւագեւեանի գլխաւորութեամբ դատական են համարում ամբողջ հինգերորդ դարի գործարքը, բայց դա հակադրական է ե խանդարում է գործարքի ճիշտ ուսումնասիրութեանը» (141):

Ամբողջ գրախօսականով մէկ, եթ տարբեր ձեւերով, յայտնուած է, թէ Արգարեանն Ուլուքարեանից թաքցրել է աղբիւրը: Եթեք մէկը ու ե. Շփրթթ որ Գ. Արգարեանը թաքցրել է ... սկզբնաբիւրքը, փորձեցի դա յայտնաբերել» (141): Չիմանալով, որ Արգարեանի թաքցրածը մագնագիտական գրականութեան մէջ շրջախառութեան մէջ է գտնուում անցեալ դարից սկսած՝ նա այդ հանրայայտ գրականութեանը գիմելու փոխարէն ձեռքի աակ սենցել է այուներէն, լատիներէն, ուսօերէն, Ֆրանսերէն, անգլերէն ե աքեմասայներէն թարգմանութիւններ, մաւաւանդ երբայական բնագիրը ե նրա Ֆրանսերէն հանդիպակաց թարգմանութիւնը» (141) ե յայտնաբերել է թաքցուողը: Յայտնաբերելու ընթացքում նա իր ընթերցողին յայտնում է, որ Ուլուքարեանն Արգարեանի յօդուածից շեննդութեան հոտ է առել» (142) ե՝ որ Ուլուքարեանի թիւրիմացութիւնը հետեանք է Գ. Արգարեանի անյառակութեան կամ ծածկութեան, որը կարող է առաջադրել խուլերի գրոյցի նմանուող բառաթիւրական կամ գրականագիտական վէճեր» (142): Մէկ էլ յետոյ՝ 144րդ էջում, կոյբերին միանում են չբուժուած խենթերը. «Գ. Արգարեանը հետեողական չլինելով սխալում է ըստ իս (իրականում ոչ մի սխալ չկայ, Մինասեանը պարզապէս լուչի ստուգել Ուլուքարեանի տպուորութիւնն իմ շանհետեողականութեան մասին - Գ. Ա.) ե ինչ յիշեցնում է Ռուժուած կարծուած խենթը» խորագրով մի շանհետեող:

Մինասեանը կարող է չկասկածել, որ ե՛ս էլ անհկկոսեթ զիսեմ, բայց նրա յիշատակած խուլերն ու խենթերը, ինչպէս նաև մաքսր օղում թթուածնի փոխարէն նենգութեան հոտ առնելն ինչ հարկադրում են յիշեցնել, որ ես չարգար ու անխորհրդա՝ ճակատագրի բերումով որոշ ժամանակ աշխատել եմ նաև որպէս բժիշկ ե գիտակցում եմ, որ անհկոսներով տառապող գրախօսականին պատասխանելու համար պէտք է ոչ թէ շղայնալու, այլ հետեել մեծ բժշկական Միսթոր Հարացու կտակին: Շքեռ ամենայն ջանքն վաւն սրտին արե, որ անուշացնեթ ըդսիրտն ե խաղաղեցնեթ զարմութիւնն»:

Մինասեանի տրամութեան գլխաւոր պատճառն այն է, որ ես բացայայտել եմ իր հովանաւորաւի կրկնակի անիրադեկութիւնն ու մարտնչողականութիւնը: Բայց ինչո՞ւ չմտածել առաջին հերթին գիտութեան մասին: Ուլուքարեանի յօդուածում սխալ տեղեկութիւններ են յայտնուած Աստուածաշնչի, Խորենացու, Դուսիէ վարժաւորի, Սղիշ Զարեանի, Ստեփանոս Մալխասեանցի մասին: Մի՞թէ այսքան շատ ու այսքան պատկառելի մեծութիւնների հնդիսակութիւնը Մինասեանի համար աւելի թանկ չէ քան հովանաւորութիւնը: Արդեօք պէ՞տք էր այնքան վրդովուել, որ հնարաւոր դառնար այսպիսի մի գաւելոյ: Մինասեանը 143րդ էջում վկայակոչում է Հայկազեան բառարանից իմ քաղած բառերը (յայտնել եմ, որ քաղել եմ բառարանից) ե քաղականչում է. «Եթեք ի՞նչ յայտնագործող»: Եթէ ես յայտնել եմ, որ քաղել եմ բառարաններից, ինչպէ՞ս կարող եմ այսպիսի գործող» կոչել: Այսպէս կոչելուց յետոյ, նա աւելացնում է. «Ենթա (Արգարեանի - Գ. Ա.) ուրախութեան վրայ ոտը ջուր չենք ուղում ածել, այլ յանոււն ճշմարտութեան յիշեցնել, որ այդ բոլորը նըշուած է գրաբարի բառարաններում» (143): Բայց ի՞նչ կարիք կար յիշեցնելու, երբ ինքն եմ յայտնել, որ այդ բոլորը նըշուած է գրաբարի բառարաններում:

Բառարանների վրայ ուշադրութիւն հրաւիրելով, Մինասեանը կամեցել է արմէքաղրկել իմ վառտակը: Յայտնի է, որ

Հայկազեան բառարանում *Խորենացու* բառակապակցութեան բացատրութիւնը չկայ։ Ով ծանօթ է բառարանի հանգամանքներին, գիտէ, որ բացատրութիւններ չեն տրուում այն գէպերում, երբ դժուար է կողմնորոշուել։ Բառարանի հեղինակներն անշուշտ ծանօթ էին պատմահօր խօսքին, այդուհանդերձ նրան չէ՛ն վկայակոչել։ Սա է պատճառը, որ մի շարք թատերագէտներ, պարարուեստի մասնագէտներ և այլ մասնագիտութիւններ թէր մարդիկ *Խորենացուն* վերծանել են կամայականօրէն և սխալուել են, ինչպէս Ուլուբաբեանը։ Այս պայմաններում, երբ ես համապատասխան աղբիւրների (այդ թւում նաև բառարանների) օգնութիւամբ պարզել եմ, որ *Խորենացու* բառակապակցութիւնն ունի Հայկազեան բառարանում նշուած աստուածաշնչային իմաստը, դրանով մի քան աւելացրել եմ եղածին։ Սակը ջուր ածելու մասին կարելի էր մտածել այն գէպում, եթէ սխալուած լինէի կամ նոյնութեամբ կրկնէի բառարաններին։ Բայց, նորից եմ ասում, որ բառարաններում *Խորենացու* մասին ոչինչ չի առուած։ Միանգամայն ինքը *Խորենացու* պահանջողով՝ շարունակել է իմ գործը և հաստատել է ինձ։ *Խորենացու* երգեր ձեռամբին վերագրաւորումով՝ պիտի ասեմ, որ այն նշանակում է ...» (լրարային մի գործիք) էր նա նուագում» (143)։ Այս ենթադրութեամբ նոյնպէս Մինասեանը կրկնել է Նազինիկի մասին իմ կարծիքը։ Ես յայտնել եմ. Նազինիկն այն գեղեցկուհիներից էր, որոնք ունկնդիրներին հմայում էին շքնարի կամ կիթառի ուղեկցութեամբ երգելով, Վլարձակը ձեռքով նուագելով երգում էր,» *Խորենացու* Ֆրանսերէն, գերմաներէն և այլ թարգմանութիւնների հեղինակները ... մի գէպում չէր գէթ ձեռամբը թարգմանել են ձեռքով նուագելու իմաստով, միւս գէպում Նազինիկին կոչել են երգչուհի, այսինքն համարել են նուագելով երգող երգչուհի։

Ինչպէս տեսնում ենք, ես Նազինիկին ներկայացրել եմ ոչ թէ միայն երգողի, այլև նուագողի դերում։ Սակայն Ուլուբաբեանն ու Մինասեանն ինձ հաս-

կացել են այնպէս, թէ ես անհետադական եմ գտնուել կարծիք յայտնելիս։ Այդպէս կարծելով Ուլուբաբեանը բացականչում է. «Բա էլ մեր մնաց ճշմարտում էր ձեռնարովը»։ Իսկ Մինասեանը՝ բացականչողին հաւատ ընծայելով՝ մտաբերել է բուժուած կարծուած խնթի մասին անեկդոտը։

Թողնենք, որ անեկդոտը զուարճացնի յատմողին ու նրա հովանաւորեալին, իսկ մենք յիշենք հօտաղ Դաւթին։ Ես յայտնել եմ, որ աստուածաշնչային բառակապակցութեան մասին խօսելիս նկատի եմ ունեցել Դաւիթ թագաւորին։ Մինասեանը հարկ է համարել յայտնելու, թէ Դաւիթը ձեռներով նուագելիս՝ դեռևս թագաւոր չէր, այլ հօտաղ էր։ Նա իրուացի է։ Նրանից առաջ կ'ուրեք եմ կարդացել Աստուածաշնչին Վկայակոչել եմ հէնց այն գիրքը, որում պատմուած է հօտաղ Դաւթի մասին։ Բայց նկատի ունենալով, որ խօսքը հանրայայտ Դաւիթ թագաւորի մասին է (անկողն նրանից, որ բառակապակցութիւնը վերաբերում է հօտաղութեան տարիներին), նրան կոչել եմ Դաւիթ թագաւոր։ Նման գէպը կարող է պատահել ամէն մարդու։

Դաւթին վերաբերող տեղեկութիւնը երբայերևոյթ թարգմանել եմ այնպէս. «Դաւիթը կիթառ էր նուագում»։ Մինասեանն աւարկում է. «Երբայական բնագիրը չունի «Դաւիթը կիթառ էր նուագում», այլ բառացի՝ «... Դաւիթը մտաներով գիպչում էր գործիքին» (142)։ Աւարկելուց առաջ եթէ երբայերէնի փոխարէն ստուգուէր հայերէն թարգմանութեան համար հիմք ծառայած յունարէն բնագիրը, բնագրուէր, որ «փսաղոս» (սփալթ) բառը նոյնպէս բառացի նշանակում է ոչ թէ նուագել, այլ ժամանորով գիպչել գործիքին։ Սակայն յայտնի է, որ երբայերէն բնագիրը թարգմանած ոչ մի մասնագէտ բառացի չի թարգմանել։ Բոլոր թարգմանիչներն էլ (նրանց թւում՝ նաև Մինասեանին յայտնի եղած Ֆրանսերէն երկու թարգմանութիւնների հեղինակները) թարգմանել են այնպէս ինչպէս ես եմ հայերէն թարգմանել։ Հայկազեան բառարանում չէր գէթ ձեռամբը իմաստը բացատրուած է նուագելու

և ոչ թէ լարեր չանգոյեցու իմաստով: Եւ քանի որ բառարանային բացատրութիւնները յենեւեմ են սպգրնադրիւրներէ վրայ, եւ դիմել եմ բացատրութեան ակունքին՝ երթայական բնագրին, մանաւանդ որ իմ ուսումնասիրութեան առարկան եղել է երթայորէն, յունարէն և հայերէն Աստուածաշնչերի (և ոչ՝ բառարանների) փոխարարութիւնը:

Երբայորէնից թարգմանած նոխադասութիւնում հանդիպող «Էկիթու» բառն իմ անգիտան բառապաշարն է, օտկայն Մինասեանն ստեղծում է այն ապաւորութիւնը, թէ ես այդ բառը ներկայացրել եմ որպէս դասական գրաբարի բառ (թէ եւ ուրիշ էլ չեմ հրաժարուում նաև դասական համարելուց): Հայկազեան բառարանում բառը գրանցուած է որպէս այդպիսին և որպէս հոմանիշ է ցոյց տրուած հէնց դասական «քնար» բառը: Անա ապաւորութիւն ստեղծող դիտողութիւնը. «Ասեմ նաև, որ կիրառւել ՆՆԻՐ վկայութեամբ գործածուել է միայն «Յայամուսուրբու» Դասական գրաբարում և ԱՅՈՒՄ կան Ծաւիղ, ֆլուր, զմար» (141):

Ինչ յայտնի բառարանները, Աստուածաշնչի համաբարարանները, մեր մատենագիրները երկերն ու նրանց ապագիր և անտիպ համաբարարանները, Աստուածաշնչի համապատասխան ժեկնութիւնները և անհրաժեշտ այլ աղբիւրներ ստուգելուց յետոյ յայտնել եմ, որ «երգէր ձեռամբ» բառակապակցութիւնը Աստուածաշնչից և իրենացուց բացի այլուր չի հանդիպում: Մինասեանն այս անգամ էլ է գծող. «Զէ՞ որ դեռեւս չունենք լիակատար և ամբողջական համաբարարաններ» (141): Միսթար Հերացու կտակին հետեւելով, պէտք է ասեմ որ Մարտիրոս Մինասեանը յատկապէս համաբարարաններ կազմելու գործում անուրանալի ծառայութիւն է մատուցում հայագիտութեանը: Նա միաժամանակ հրատարակում է Նորայր Բիւզանդացու բառագիրական ու բառարանային անտիպ երկերը, որոնցում կարելի է գտնել Հայկազեան բառարանում չգրանցուած բազմաթիւ բոխնակներ: Ուրեմն վաղը-միւս օրը կարող են գտնուել նաև

«Էկիթու» դասականութեանը հաւաստող օրինակներ, իսկ քանի դեռ չեն գտնուած՝ ոչ ոք Մինասեանին չի մեղադրի, եթէ նա գրի. «Էկիթու» բացի Յայամուսուրբուց ուրիշ ոչ մի տեղ չի հանդիպում: Որեւէ բան ասելիս մարդիկ երկէտ են ունենում բնականաբար միայն այն, ինչ յայտնի է: Այդպէս էլ, ըստ յայտնի տուեալների, «երգէր ձեռամբ» գործածուած է միայն Աստուածաշնչում և իրենապես երկում: Եթէ Մինասեանն ինչ ցոյց տար ես մէկ այլ աղբիւր, այդ դէպքում նրա դիտողութիւնը կ'իմաստաւորուէր: Իսկ ասոյցմ դիտողութիւնն արուած է օտակ արպէս «անկողնակալութեան» ցոյց ընդդէմ «արդար ու անխաբար» վէճ չվարողի:

Պատմա-բանասիրական հանդէսում տպուած վերոյիշեալ յօդուածից Մինասեանը կ'իմանայ. որ ես չեմ բաւարարուել միայն հայկական աղբիւրներով, և «երգէր ձեռամբ» որոնումներ կատարել եմ նաև օտարալեզու բազմաթիւ աղբիւրներում: Որոնք և լատինական գրականութեան մէջ մատնելի եմ բառակապակցութեան մէկ այլ տարբերակ: Հերոդոտոսի, Պլատոնի, Աթենայոսի, Տիոսու Լիվիուսի, Կոննելիոս Նեպոսի, Կղեմէս Աղեքսանդրացու և այլոց երկերում ցոյց եմ տուել «երգել» բառը նաև նուագելու իմաստով գործածուած լինելու դէպքեր: Թուարկել եմ չուրջ քսան հայ և օտար հեղինակներ երկեր, որոնք այս կամ նախ ձեռով աւելցւում են նախնիների նուագերգութեանը: Համոզուած լինելու համար, որ հնում երգն ու նուագը հանդէս են եկել միասին (նուագողը իրաժամանակ երգել է և՛ հակառակը), յատուկ ուշադրութիւն եմ դարձրել յօդուածից գուրս մնացած երաժշտագիտական ուսումնասիրութիւններում ներկայացուած չուժերական յուշարձաններին և այսպէս կոչուած «կենդանի» ներքի համերգները պատկերող վիճակարարութեանը: Այստեղում նուագելով երգող կենդանիներին, ուսումնասիրել եմ հայկական, բիւզանդական, արեւմտաեւրոպական արուեստի յուշարձաններում Դաւթին պատկերող մանրանկարները, արձանները, քանդակները և այլ նիւթեր, որոնք կարող էին օգնել բացայայտելու ոչ միայն բառակապակցութեան իմաստը, այլև նրա խորհուրդը Պատմահայ երկում:

Երեւան,

ԳԵՈՐԳ ԱՐԳՍԻՐԱՆՆ

(Մնացեալը յաջորդիկ՝ 2)